

М. Әділов¹, Ш. Құрманбайұлы^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОРЫС ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Қазақтың ұлы ақыны Абай шығармаларында кірме сөздер жиі кездеседі. Хакім кірме атауларды әсіресе кара сөздерінде көбірек қолданады. Ойшыл ақын түркі-шағатай жазба тілін жақсы білгендіктен, шығармаларында араб-парсы кірмелерін кітаби стильдегідей түпнұсқаға жақын нұсқада пайдаланады. Сондықтан Абайда шығыс тілдерінен енген сөздер русизмдерге қарағанда әлдеқайда көбірек ұшырасады. Орыс тілінен енген сөздер сан жағынан аз және оның көбі XIX ғасыр аяғындағы жазба тілдегідей қазақ ауызекі тіліне бейімделген түрінде кездеседі. Ақын орыс тілінің кірмелерін көбіне стильдік мақсатта жұмсағандықтан, оның емлесіне түпнұсқа тілдегідей емес, халықтың тіліндегі формасынша беріп отырады. Алайда Кеңес дәуірінде шыққан және қазіргі кездері жарияланып жатқан Абай шығармалары жинақтарының барлығында орыс тілінен енген сөздердің біразы түпнұсқа тілдегідей нұсқада беріліп жүр. Абай шығармаларының 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы мен 1909 жылғы Петербор баспасынан шыққан араб жазулы жинақта болса, олардың орыс тіліндегідей емес, қазақ тілінің айтылым заңына қарай бейімделіп жазылғанын байқаймыз. Мақалада Абай қолданған кірме сөздер түпнұсқаға сай және қазақ тілінің фонетикалық заңына сәйкес өзгертілген тұлғалар деп екіге жіктеліп қарастырылады. Оның ішінде Мүрсейіт қолжазбасында «қазақы» тұлғада жазылған кірме атауларға басымдық беріледі. Бұған дейінгі жинақтардағы орысша жазылған сөздердің қолжазбадан өзгертіліп жазылғаны дәлелденеді.

Тірек сөздер: Абай, Мүрсейіт қолжазбасы, кірме сөздер, русизмдер, орфография, бейімдеп қолдану.

М. Адиллов¹, Ш. Курманбайұлы^{1*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Қазақстан
*e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

К ВОПРОСУ ОРФОГРАФИИ РУСИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

Аннотация. В произведениях великого казахского поэта Абая часто встречаются заимствованные слова. Хаким Абай больше использует такие слова, особенно в словах назидания. Мыслитель, хорошо владеющий тюркско-чагатайским письменным языком, использует в своих произведениях арабо-персидские заимствования в версии, близкой к оригиналу, как в книжном стиле. Поэтому у Абая заимствованные слова, из восточных языков, встречаются гораздо чаще, чем русизмы. Слова, заимствованные из русского языка, немногочисленны, и многие из них встречаются в форме, адаптированной к казахскому разговорному языку, как в письменном языке конца XIX века. Поскольку поэт часто использовал русизмы в стилистических целях, он пытался придать своему правописанию форму языка народа. Однако во всех сборниках произведений Абая, вышедших в советское время и публикуемых в настоящее время, некоторые слова из русского языка представлены в том же варианте, что и в оригинальном языке. Заметим, что произведения Абая в рукописи Мурсеита 1907 года и в сборнике арабской письменности 1909 года Петербургского издательства написаны не так, как на русском языке, а адаптированы под закон произношения казахского языка. В статье дан анализ орфографии русизмов в произведениях Абая по материалам оригинальных рукописей.

Ключевые слова: Абай, Мурсеит, рукопись, заимствованные слова, русизмы, орфография, адаптивное использование.

M. Adilov¹, Sh. Kurmanbaiuly^{1*}

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

ON THE PROBLEM OF SPELLING OF RUSSIANISMS IN ABAI'S WORKS

Abstract. Loanwords are often found in the works of the great Kazakh poet Abai. Abai, uses such words more, especially in words of edification. The thinker, who has a good command of the Turkic-Chagatai written language, uses Arabic-Persian borrowings in his works in a version close to the original, as in a book style. Therefore, borrowed words from Eastern languages are much more common in Abai than Russianisms. Words borrowed from the Russian language are few, and many of them occur in a form adapted to the Kazakh spoken language, as in the written language of the late XIX century. Since the poet often used Russianisms for stylistic purposes, he tried to give his spelling the form of the language of the

people. However, in all collections of Abai's works published in Soviet times and published at the present time, some words from the Russian language are presented in the same version as in the original language. Note that Abai's works in the Murseit manuscript of 1907 and in the collection of Arabic writing of 1909 of the St. Petersburg Publishing House are not written as in Russian, but adapted to the law of pronunciation of the Kazakh language. The article analyzes the spelling of Russianisms in Abai's works based on the materials of the original manuscripts.

Keywords: Abai, Murseite manuscript, loanwords, Russianisms, spelling, adaptive use.

Кіріспе

Әлемнің қай тілі болсын, бір-біріне әсер етеді, сөз береді, сөз алады, тіпті грамматикалық, синтаксистік, фонетикалық құрылысына да өзгеріс әкеліп жатады. Түркі тілдері мен қазақ тілі де солай, көрші халықтарға қаншалықты сөз беріп тұрса да, олардан саяси, экономикалық байланыстар негізінде кірме элементтер алып отырған. Кірме сөздерді алғаш арнайы зерттеген алаш оқымыстысы Нәзір Төреқұлұлы да кітабының кіріспесінде мұны жазып, әсіресе сөздің бейімделмей алыну мәселесіне ерекше тоқталады: «Басқа тілдердің тәсірінен құтылған бір тіл жоқ. Неміс, орыс, пырансоз барлығы тілде бір-бірінен бұрыштанып отыр, ал енді табиғат заңы осылай болған соң қазақ тілі қалай аман қалмақ? Басқа мәдениетті елдерден қашып тіл болмайды. Бірақ заңсыз жат сөздерді бос қоя беру де жарамайды, опыр-топыр болып тіліміздің негізгі заңдылықтарын бұзып, тас-талқанын шығарып жіберуі де бар. Қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп жалпақ қазақ сөзі болып кірсін (Төреқұлұлы, 2005: 12).

Тілге кірме сөздердің кірігуі ең алдымен көрші халықтармен араласуынан туындаған, мұны ғалымдар атап көрсетеді: «Тіл-тілде басқа тілден енген сөздер көбіне сыртқы себептерге байланысты пайда болады. Сыртқы себептер дегеніміз сөз алушы халықтың басқа халықтармен байланысынан пайда болатын сөз ауысу процестері. Мысалы араб немесе мұсылман халықтардың ислам дінін енгізуі, моңғол шапқыншыларының ұзақ уақыт билік жүргізуі, қазақ халқының Ресейге қосылуы қазақ тіліне көптеген сөздің енуіне себеп болды» (Айғабылов, 2004: 29).

Өзге тілдермен сөз алмасу – ежелден бар құбылыс. Әлемде қандай тіл болсын таза қалпын сақтап, өзгермей тұра алмайды. Көрші ұлыстар бір-бірімен өзара байланыстар негізінде сөз алысып-берісіп отырған: «Тіл қанша бай болғанымен, басқа тілдермен қарым-қатынассыз, өз бетімен, тек өзінің ішкі мүмкіндіктерінің шеңберінде ғана дамып қоймайды. Сол тілдің иесі басқа халықтармен әр жағдайда қарым-қатынас жасаудың нәтижесінде, тілдердің бір-біріне ауыс-түйіс жасап, әсер-ықпал етіп отыратыны белгілі» (Исаев, 2014: 501).

Түркі халықтары да сонау көне замандардан бері көршілес елдерге сөз беріп немесе керісінше алып отырған. Бірақ бүгінгі күндегідей тұп-тура сол қалпында емес, өз тілдерінің айтылым заңына қарай бейімдеп қабылдаған. Өзге тілдің сөздерін өз тілінің фонетикалық заңына сай бейімдеп алуы, алушы тілдің сингармонизміне сәйкес өзгертіп қолданылуы – бір тіл үшін жетістік. Өзгертіп, бейімдеп қабылдау тарихи кезеңдерде ғасырлар бойы болып, қазіргі күні жазба тілінің дамуымен шектелгені аңғарылады: «Араб-парсы және моңғол тілінен енген сөздер ауызша қабылданғандықтан фонетикалық өзгерістерге ұшырап, қазақ тілінің дыбысталу заңына сай қолданылып, басқа тілден енгендігі аңғарылмайтын халге түскен. Орыс тілі арқылы түскен сөздердің ішінде революцияға дейін енген сөздер ауызша енгендіктен фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Ал, революциядан кейінгі сөздердің айтылуы да, жазылуы да орыс тіліндегі қалпында сақталады» (Айғабылов, 2004: 30).

Түркі халықтары славян тілдеріне ерте ғасырлардан бері сөз беруді бастаса да, қазақ тіліне русимдер көбіне XIX ғасырларда кіре бастады, оның өзінде әкімшілік басқаруға байланысты кейбір атаулар ғана болған. Ғ.Мұсабаев «Қазақ тіліне орыс сөздерінің ауысуы XV-XVII ғасырлардан басталады» (Мұсабаев, 2008: 235), деп тұжырымдайды. Дегенмен, мысал ретінде *Балық басынан шіриді*, *Құрғақ қасық ауыз жыртады* деген мақалдардың орыс тілінен сол кезеңдерде енді деп айтуы қисынға келе бермейді. Ол ғасырларда біз сөз алмадық, керісінше хандықтар мәдениет, сауда-саттық, әскери күш жағынан үстем болып, көптеген сөздерді беріп отырды. Мәселен, *штан*, *үтік*, *тауар*, *теңге*, *алтын*, *изюм*, *урюк*, *орда*, *батыр* т.б. сөздер ерте кезеңдерден бері көрші русь патшалықтарына кіре бастаған. Ал орыс тілінен сөз алу, шынымен, ғалым көрсеткендей, үшінші кезеңде, яғни XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Оның өзінде сөздер жаппай кірген емес, бірен-саран сауда-экономикалық терминдері ғана кіре бастаған.

Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеуші көрнекті ғалым Р.Сыздықова русимдердің әдебиетте кейінгі кезеңдерде ғана қолданыла бастағанын алға тартады: «XIX ғасырдың басынан бастап, 60-70 жылдарына дейінгі қазақ тілінің алдыңғы кезеңдерден бір айырмашылығы – оның лексикалық құрамына орыс сөздерінің ене бастауы (Сыздықова, 1993: 197). Ғалымның айтқысы келгендей, Абайға дейінгі жыраулар поэзиясында және Махамбет, Шернияздарда орыс сөздері өте аз кездеседі (4-5 сөз ғана). Ал Абай және замандас ақындарында біршама көбейген. Дегенмен Абай тұсында русизмдер әлі де айтарлықтай көп емес еді.

Орыс тілінен енген сөздердің Абайда аса көп емес екенін ғалым Р.Сыздықованың өзі ескерткен болатын: «XIX ғасырдың II жартысына дейін қазақтың әдеби тіліне енген орыс тілі сөздері аса көп емес. Енгендері – Россия мен сауда-саттыққа байланысты ұғым, зат аттары, әкімшілік ел басқаруға қатысты кейбір сөздер және күнделікті тұрмыс пен шаруашылыққа байланысты жеке сөздер болатын... Абай шығармаларында өз дәуіріне дейін енгендерден шамалы-ақ сөздерді атай аламыз. Олар: *старшын, болыс, сияз, шар, партия, ояз, шен, майыр, орыс, солдат, расход, закон, сот* (мүмкін, содия), *шіркеу, кірес, барқыт, самаурын, порм, пар* т.б.» (Сыздықова, 2014: 109). Бір ескерер жайт, ғалымның Абай қолданған деп көрсеткен осындағы *старшын* термині ақынның 1907 жылғы қолжазбасы мен 1909 жылғы Петербор басылымында *ыстаршын* деп көрсетілген.

Абай қазақ жыраулары мен ақындары бұрын-соңды қолданбаған *виноват, занимайся, коренной, миллион, пошол, прямотой, самородный, здравамыслящий* тәрізді атаулар мен сөз тіркестерін өз шығармаларында пайдалана бастады. Абайдың шығармашылығы кейбір шетелдік терминдердің жаңа баламаларын ұсынудан гөрі оларды бар күйінде қабылдағандығымен ерекшеленеді. Сол себепті ақын қолданған ондай орыс сөздерін іштей «еш өзгеріссіз орыс орфографиясы бойынша жазылған лексика» және «қазақ айтылымына негіздеп алынған сөздер» деп екіге бөлуге болады. Абай шығармаларында саны жағынан соңғысы, яғни «сингармонизм заңына сәйкес өзгертіліп жазылған сөздер» көбірек кездеседі. Бірақ Абай шығармаларының қазіргі басылымдарына жүгінер болсақ, онда алғашқысы, яғни орыс тіліндегідей жазылған нұсқалары көбірек ұшырасады. Қолжазбаға жүгінсек, орыс тілінен енген сөздердің «қазақы» формада жазылғанын аңғарамыз. Ойшыл тұлға араб кірмелерін түпнұсқа тілдегідей жазғанымен, орыс терминдеріне келгенде ондай принципті ұстанбаған. Мұны Мүрсейіт қолжазбалары көрсетеді. Ал «Орыс тілінен алынған сөздерді мүмкіндігінше түпнұсқаға жуықтатып жазу принципін ұстады» (Сыздықова, 1993: 236) деген тұжырым кейде шындыққа жанаспайды. Кейбір атаулар қазіргі басылымдарда орыс тіліндегідей жазылғанымен, қолжазбада оның бір-екі дыбысы болсын, өзгертіліп жазылғаны байқалады.

Абайдың жазған-сызғанына және шет сөздерін түпнұсқадағыдай қолданғанына қарап, ғалымдар ақынның араб, парсы, шағатай, орыс тілдерін білген деп тұжырымдайды. Шығыс әдебиетінің алыптары Низами, Хафиз, Науаи, Физули т.б. ақындарды жаттап оқығанынан парсыша, шығармаларында араб сөздерін түпнұсқадағыдай жазуынан арабша жақсы білген деп айтуға болады. Ал орыс тілін еркін меңгергені орыс әдебиетінің белді өкілдері Пушкин, Крылов, Лермонтов, т.б. шығармаларын сүйіп оқып оларды қазақ тіліне аударғанынан көрінеді. Абайдың өзі шығармаларында кейбір русизмдерді сол тілдегідей өзгертпей қолданады, мәселен, 38-сөздегі *подвижной элемент, сила притягательная однородного, впечатлительность сердца* деген тіркестер қолжазбаның өзінде орыс тіліндегі нұсқасындай жазылған. Абай тіпті қара сөзінде орыс тілін сол замандағы өлшеммен «дүниенің кілті» деп атап, оны үйренуге шақырады. Бірақ Абай түгел кірмелерді түпнұсқадағыдай қолдана бермейді. Сол үшін ғалымдардың Абай қолданған орыс сөздерін орысша сол күйінше беруі күмәнді, өйткені ақынның өзі оны түпнұсқа тілдегідей жазғаны сенімсіздеу. Қолдағы қолжазбалар оны растайды. Абай өзінің шығармаларында орысша сөздерді қазақ тілінің ауызекі тіліне сәйкес қазақшаға бейімдеп қолданған.

Мәселен, лексиколог ғалым Ғ.Мұсабаевтың төменде келтірген мысалдардың өзі қолжазбаларда «қазақы» нұсқада жазылғаны аңғарылады: «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтың ағартушы ақын-жазушыларының шығармаларынан қазақ тіліне сол кезде жаңадан еніп, орныға бастаған *счет, интернат, сот, судья, завод, фабрика, миллион, монета, лавка, партия, химия*, т.б. сияқты сөздерді кездестіреміз» (Мұсабаев, 2008: 207). Дегенмен бұл мысалдар,

зерттеуші көрсеткендей, тұлғада емес олардың шындығында қолжазбада *ысшот, мiлiон, кимие, фабрик, ләпке*, т.б. секiлдi жазылғаны анықталды.

Абай шығармаларында кездеседi деп жазылған *счет, прошение, виноват, съезд, старшина* (Мұсабаев, 2008: 236) деген атаулар Абайда осылай орыс тiлiндегi нұсқасындай жазылмаған. Өйткенi Кеңес заманы тұсында тiл тарихын зерттеушiлер Абай орыс тiлiн өте жақсы бiлдi, орыс сөздерiн қатесiз жазды деп тұжырымдап, ақынның шығармаларындағы русизмдердiң көбi сол тiлдегiдей әдейi тiркелiп отырды. Заманның талабына қарай әдейi бұрмаланған сөздердi осы күнге дейiн орыс тiлiнде нұсқасындай бере берудiң қисыны жоқ. Ендiгi тұста қолжазбада қалай берiлген болса, соны өзгертпей, ақынның мұрасына қиянат жасамай, бар күйiнде жазуымыз керек. Сондай сөздердiң iшiнде жоғарыдағы *счет, прошение, съезд, старшина* деген кiрме атаулар да бар. Шындығына келгенде осы кiрме сөздер Мүрсейiт қолжазбасында қазақ тiлiнiң фонетикасына негiзделiп *ысшот, прашение, сiезд, ыстаршын* деген түрiнде жазылған.

Русизмдердi қазақ тiлiне бейiмдеп қолдану Алаш қайраткерлерiне де тән. Бiрақ Алаш оқығандары қолжазбаларының қазiргi әдеби тiлге сай бейiмдеп шығарылған баспаларында орыс тiлiндегi сөздер орысшадағыдай берiлген. Түпнұсқа қолжазбаларына келсек, онда *награт, муллион, испiрт, доктыр, насатыр, иттрап, песир* сияқты формалар жиi ұшырасады. Алаш қайраткерлерiнiң тiлiнде осындай ауызша айтылуы бойынша жазылған кiрме сөздердiң қолданысы осы тұста Абаймен үндеседi. Мәселен, Абайдағы *старшын* немесе *счет* терминдерi түпнұсқа қолжазбада *ыстаршын* және *ысшот* деп тiркелген. С, ш, л, р дауыссыздарымен басталатын кiрме сөздердiң түгелiне қысаң дауыстылар қосылып жазылғаны XIX-XX ғасырлардағы қолжазбалардың барлығында көрiнедi. Алаш тұлғаларының жазбаларында да солай *ыстаршын, ысшот, ысписок, исписки, ысписки* деген кiрме сөздер де қазақы нұсқада жазылады. Осындай ауызекi тiлге сай жазылған тұлғалар Кеңес кезеңiнде орыс тiлiнiң орфографиясына сәйкестендiрiп, әдейi өзгертiлiп берiлген. Осының бәрi түпнұсқа мәтiнмен жұмыс iстеудiң, көне мәтiндер мен тарихи тұлғалар еңбектерiн хатқа түсiрiп, қайта басып шығарудың аса жауапты iс екенiн анық көрсетедi.

Кирил әлiпби негiзiндегi қазақ жазуы қалыптасып, жазба тiлi әбден дамыған кезеңдерге дейiн орыс тiлiнен енген сөздер халықтың сөйлеу тiлiне сәйкес «қазақыланып» алынғаны белгiлi. Төменде Абайдағы қазақ халық тiлiне сiңiсiп, қазақы пiшiнде жұмсалған орыс лексикасы ғана талданады. Өйткенi Абайда қазақ айтылымына қарай өзгертiлген русизмдер өзгертiлмей алынған кiрмелерге қарағанда едәуiр көп. Неге десек, ол дәуiрде орыс тiлiнiң ықпалы әлi берiк орнамаған едi. Бiр жағынан ол тiлдi бiлетiндер де аз болған. Содан болу керек, русизмдер қазақ тiлiнiң сингармонизм, фонетикалық заңына сәйкес өзгертiлiп айтылды. Ақын да орыс сөздерiн қазақтың жалпыхалықтық сөйлеу тiлiнен, яғни халықтық қордан алып пайдаланған. Тiкелей орыстың өз тiлiнен де алып енгiзген сөздер де кездеседi. Бiрақ бiз осында қазақ тiлiнiң сингармонизм заңына сәйкес жазылған орыс сөздерiн ғана терiп көрсететiн боламыз. Өйткенi Абай өлеңдерiнiң қазiргi жинақтарында «самородный, солдат» сияқты орыс тiлiндегi орфографиялық нормаға сай бергенмен, оның 1907 жылғы баспада «самародной, салдат» боп айтылуы бойынша жазылғаны байқалады.

Материал және әдiстер

Абай шығармаларындағы орыс тiлiнен енген сөздердi талдаған кезде негiзгi қайнар көз ретiнде Мүрсейiттiң 1907 жылғы өлеңдер және қара сөздер қолжазбасы басшылыққа алынды. Қолжазбалардың қазiргi тiлдегi оқылуы мен жазылуы, индексi мен факсимилесi түрiк зерттеушiсi Ержан Петектiң дайындаған (М.Әдiлов қазақ тiлiне аударып, Ш. Құрманбайұлы баспаға ұсынған) «Ғақлия кiтабы» және «Абай өлеңдерi қолжазбасы» атты кiтаптардан пайдаланылды. 1907 жылғы түпнұсқа қолжазбадағы деректер 1909 жылғы Петербор баспасынан шыққан алғашқы жинақпен салыстырылды. Кеңес дәуiрiнде шыққан Абай шығармалары жинақтары iшiнен 1961 және 1977 жылғы академиялық басылымдар басшылыққа алынды. Мақалада қолжазба деректерi мен қазiргi басылымдардағы сөз нұсқалары салыстырыла зерттелдi. Сондықтан негiзiнен салыстыру, салыстыра талдау, деректердi сұрыптау, топтау, түзету, фонетикалық талдау әдiстерi қолданылды. Сонымен бiрге, зерттеу мәселесi бойынша Абайтану, мәтiнтану ғылым саласындағы арнайы әдебиеттерiн теориялық талдау, практикалық материалдарды саралау; ғылыми тұжырымдарды

түйіндеп қорыту, автор шығармаларындағы өзіндік стиліне тән қолданыстарды жинақтау, топтастыру жұмыстары жасалды.

Әдебиетке шолу

Қазақтың ұлы ақыны Абай поэзиясының тілі, шығармалары тілінің лексикалық құрамы, грамматикалық құрылысы белгілі филолог ғалымдар тарапынан едәуір жақсы зерттелді. Әсіресе, Абай шығармаларының тілі, ондағы кірме сөздердің қолданысы жайындағы алғашқы көлемді еңбекті Қажым Жұмалиев жазды. Қ. Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» атты кітабы 1948 жылы жарық көрді. 1960 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» деген атаумен екінші рет басылды. Қайым Мұхаметқановтың «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (1959) атты еңбегі – мәтінтану саласындағы ілгері жұмыстардың бірі. Кітап мәтінтану саласына арналғанымен, мұнда кейбір кірме элементтердің дұрыс оқылуы да қарастырылған. «Абай тілі сөздігін» (1968) құрастырушы ғалымдар Абай қолданған төл сөздік қорымен бірге кірме атауларды осы көлемді сөздікке енгізді. Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлының «Абай лұғаты» (2015) атты кітапшасында ақын қолданған мағынасы күнгірт негізінен араб-парсы кірмелеріне түсіндірме берілген. Ал Абайдағы орыс тілінен енген сөздердің стилистикалық қолданысын терең зерттеген академик Рабиға Сыздықова өзінің «Абай шығармаларының тілі» (1968), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1971) және «Абайдың сөз өрнегі» (2004) атты сүбелі монографияларында бұл тақырыпты егжей-тегжейлі ашып көрсетеді. Тіл тарихын, тарихи лексикологияны, қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеген өзге де лингвист ғалымдар орыс сөздерінің қазақ даласындағы қолданыс тарихын жазғанда Абайдың русимдерді жұмсауындағы жаңалықтарын атап өтеді.

Нәтижелер және талқылау

Абай орыс сөздерін араб-парсы кірмелері секілді әр шығармасында қолдана бермейді, белгілі бір экономикалық, саяси, қоғамдық, ғылыми тақырыптағы қара сөзінде ғана жұмсайды, мәселен, *екінші, үшінші, жиырма бесінші, қырық үшінші, жиырма жетінші*, т.б. қара сөздерінде русизмдер кездеседі. Өлеңдерінде де солай, русизмдер өте сирек кездеседі, ақын көбіне ішкі көңіл күйді барынша реңкті, эмоциялық түрде жеткізу үшін әдейі теріп қолданады. Орыс тіліндегі сөздерді қолдану көптеген факторларға байланысты, солардың ішінде ойды жеткізудегі қаламгердің эмоциясын, көңіл күйін білдіруде, басқаша айтқанда, экспрессивтікті жеткізу үшін кейде орыс кірме элементтері пайдаланылады. Абайдың орыс сөздерін қолдануы көбіне осы жағдаймен байланысты болса керек. Жоғарыда айтқандай, тегіс бүкіл өлеңдерінде емес, «Интернатта оқып жүр» өлеңі секілді орыс сөздерін ойын жеткізу үшін қолдану керек тақырыпқа байланысты шығармаларында әдейі қолданады. *Интернатта оқып жүр* өлеңінде қолданудың себебі де осы шығарманың Абайдың қалаға барып келіп, орысша білім алып жатқан мектепті көріп келгендегі көңіл күйін аңғартады.

Абай өзінен бұрынғы дәуірлерде кіріп, қазақ тілінің айтылымына қарай өзгерген әрі жиі айтылатын *солдат, ояз, болыс* сияқты орыс сөздерін қолданумен бірге, өзінен бұрын немесе замандастары қолданбаған ғылыми қолданыстар мен сөз тіркестерін сәтті пайдаланады. Абайдың 43-сөзіндегі «подвижной элемент», «сила притягательная однородного», «впечатлительность сердца» деген қолданыстар – соның дәлелі. Осыған қарап, хакімдегі орыс кірме атауларын «орыс тіліндегідей өзгертілмей сол қалпында қолданылған» және «қазақ ауызекі тіліне қарай әдейі өзгертіп жұмсаған» деп екіге бөліп қарастыруға болады. Өзгертпей сол күйінде жұмсаған терминдер ішінде *закон, майор, подвижной элемент, сила притягательная однородного, впечатлительность сердца*, т.б. атаулар бар. Ал «қазақтың тымағын кигізіп» пайдаланған сөздердің ішінде *ләпке, оязнай, кәтелешке, мәліш*, т.б. кірмелер қолданылады. Айрықша тоқталар мәселе, осы күнгі Абай шығармалар жинақтарында бүгінгі орыс тілінің орфографиясы бойынша жазылған *счет, старшын* сияқты сөздер кездеседі. Егер осы күнгі жинақтардағы жазылуына қарасақ, онда ақында орыс сөздерінің едәуір көп бөлігі сол тілдің ережесіне сәйкес жазылғаны аңғарылады. Ал түпнұсқа қолжазбаға жүгінсек, керісінше, қазақы нұсқада жазылған сөздердің әлдеқайда жиі кездесетіндігі анықталады. Ондай сөздердің қатары төмендегідей.

Абразавание «білім». Орыс тіліндегі *образование* термині қазіргі басылымдарда осы күйінде беріліп келеді. Шындығына келгенде, Абай шығармаларының басты қолжазба мәтіндері (қазіргі

шығармалардың негізі осы қолжазбадан көшірілген) 1907 жылғы Мүрсейіт жазбаларында ол атау *абразавание* («о» айтылуы бойынша «а» деп жазылған) деп тіркелген:

Қазақ балаларына *абразавание* беруге ол да пайдалы іс (ҒК 4/5). (ҒК: Ғақлия кітабы, Мүрсейіттің 1907 жылғы түпнұсқа қолжазбасы).

«О» дауыстысының «а» болып айтылып, хатқа солай тіркелуі бірнеше мысалда байқалады, олар: *адвакат, винават, дазнание*, т.б.

Адвакат. Орыс тіліндегі *адвакат* сөзі барлық жинақтарда түпнұсқадағыдай беріліп жүр. Алайда оның араб жазулы нұсқасында *адвакат* деп айтылуы бойынша «қазақы» формада берілгені назар аудартады:

Я тілмаш, я *адвакат* / Болсам деген бәрінде ой / Көңілінде жоқ санасы (Абай, 1909: 51).

Афлатұн «Платон». Абайдың Мүрсейіт қолжазбасында кейбір кісі есімдері де қазақы нұсқада жазылған. Мәселен қазіргі, жинақтарда орыс тілінің емлесіне сәйкес *Платон* есіміндегі «п» дыбысы «ф»-ға, «а» дауыстысы «ұ»-ға ауысып, оның алдына дауысты дыбыс қосылып келген:

Кәркиден, філдей қуатлы / Тағы арыстан жүректі.

Афлатұн, Сократ ақылды / Қаһарман Ғали білекті.

Ертедегі қазақ тілінде жазылған шығармалардың барлығында *Аплатон* деп жазылған сөз Абайда да сол дәстүр жалғасын тапқан.

Бакалшик. Абай қолданған ұсақ саудагер мәніндегі *бакалшик* – арабтың *бакал* және орыстың *-шик* (шик) формалары арқылы жасалған туынды сөз. Абай өлеңдері жинағында мұны парсыша деп көрсеткен. Негізінде бұл – арабтың *بَقَال* *баққал* «көкөніс, жеміс-жидек сатушы» сөзі. Орыс тіліндегі *бакалея* да арабтан алынған (арабтан түркіге, түркіден орысқа). Абайдағы «бакалшик» сол кезеңде орысшада қолданылған бір сөз болса керек, ақын да тікелей сол қолданысты пайдаланған:

Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе, шаршап, жаяу жүрсе, демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейтұғын, солдат ноғай, қашқын ноғай, *бакалшик* ноғай деп (2-қара сөз).

Осындағы *бакалшик* сөзін қолжазбадан *бұхалшик* деп те оқуға болады:

«Ноғай дегенче нохай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, салдат ноғай қачқын ноғай, *бұхалчик* ноғай деп» (Петек, 2020: 54).

Мүрсейіт қолжазбасына қарап оның *бұхалшик* деп оқылатынына көз жеткіздік. Десек те, Абай «дін күтуге де шыдайды» деп мақтаған татарға қазақтың «бұхалшик» деп айтуы мүмкін бе? Я болмаса татарлардың орыс елімен іргелес, көрші қоныстануымен байланысты олармен жақын аралас-құралас болып, мәдениетін, ғұрпын қазақтан ертерек сіңіргенін көрсетіп тұрған болуы мүмкін. Немесе ақын өлеңін хатқа түсіру, көшіру кезінде кеткен қателік те болуы ғажап емес. Жалпы бұл сөздің қолданысына қатысты тұжырым жасауға дерек-дәйегіміз әзірге жеткіліксіз болғандықтан, алдағы уақытта әлі де зерделеп, нақтылайтын тұстар бар екенін айтуға тиіспіз.

Орысша «чик» жұрнағымен жасалған осы мағынадағы басқа сөз *пияншик* те Абайда кездеседі:

Барымта мен партия / Бәрі мастық, жұрт құмар.

Сыпыра елірме, сұрқия / Көп *пияншик* нені ұғар?

Ваенной «әскери». *Военный* деп жазылып жүрген сөз Абайдың өлеңінде, яғни 1909 жылғы Петербор баспасынан шыққан араб жазулы нұсқада айтылуы бойынша және халық тіліндегідей *ваенной* деп келген:

Ваенной хызмет ізлеме / Оқалы киім киюге,

Бос мақтанға салынып / Бекер көкрек керуге (Абай, 1909: 52).

Ал бұдан ертеректегі 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасынан оны *ваяннұй* деп оқуға болады:

Ваяннұй хызмет іздеме / Оқалы киім киюге

Бос мақтанға салынып / Бекер көкірек керуге (Петек, 2023: 116).

Винават «кінәлі, жазықты». Абай тілі сөздігі мен Абай шығармалары жинақтарының барлығында бұл сөз орыс тілінің орфографиясына сәйкес *виноват* деп беріліп жүр. Ал 1909 жылғы араб жазулы Петерборда шыққан алғашқы баспаға келсек, онда қазақ тілінің ауызекі тіліне сай дұрыс әрі өзгертілмей берілген:

Бұл іске кім *винават* / Я Семейдің қаласы? / Я қазақтың аласы? (Абай, 1909: 51).

Қара сөздер қолжазбасында *винават* деген формада кездеседі:

Адам баласын заман өстіреді, кімде кім жаман болса онұң өз замандасының бәрі *винават* (ҒК.55/12).

Дазнание «тергеу». Қазіргі басылымдардың барлығында тіпті жаңа жинақтарда да бұл сөз орыс тіліндегі үлгіде *дознание* деп жазылып, Абайдың тура осылай жазғанына сенім білдіруде. Дегенмен, түпнұсқа қолжазбада оның айтылуы бойынша тіркелгені анықталады:

Оған *дазнанийе* тергеу чығады (ҒК.7/3).

Дұхтар «дәрігер». Қазіргі басылымдарда *доктор* деп жазылып жүрген бұл кірме сөз түпнұсқа қолжазбада *дұхтар* (қазақ сөйленістерінде *догдыр* деп те айтылады) деп ауызекі тілдегідей жазылғаны назар аудартады:

Алмаса *дұхтарға* / Нанбаңыз соққырға.

Визитке төлемей / Чырағым, бос қалма (Петек, 2021: 267).

Занимайса «айналыс». Осы сөз қазіргі басылымдарда орыс тіліндегідей жазылып жүр, ал қолжазбадан оның қазақша жазылғаны байқалады:

Я өз бетіңмен тәуекел / *Занимайса праматой*

Жеңіл көрме бек керек / Оған да ғылым оған да ой (Петек, 2023: 117).

Осындағы *праматой* қолданысы да қазіргі жинақтардың барлығында орыс тілінің емлесіне сәйкес *пряматой* деп жазылып жүр.

Закүниш «заңшыл, сөзуар, білгіш»:

Өзі залым *закүниш* / Танып алды талайды

Көрмей тұрып құсамын / Темір көзді сарайды (Абай, 1961: 131).

Басқа өлеңдерінің барлығында орысшадағыдай *закон* деп өзгертілмей жазылған сөзге бұл шығармада «шік» жұрнағы қосылып «қазақы» үлгіде жазылған.

Кароннай «істің негізгісі, орынды, түбегейлісі; ежелгі, негізгі, тұрақты; бұл жерде істің ең орындысын табу деген мағынада». Орыстың *коренной* сөзі Абайдың тілінде *кароннай* деген формада келеді. Абай өлеңдері жинақтарында орыс тілінің емле ережесіне сәйкес беріліп жүрсе де оның араб жазулы алғашқы жинағында қазақы нұсқада, яғни бірыңғай жуан дауысты дыбыстармен жазылғанын байқадық:

Алыс та болса, іздеп тап / *Кароннайға* кіруге

Талапты ерге нұр жауар / Жүрүп өмір сүруге (Абай, 1909: 52).

Мүрсейіттің қолжазбасында бұл форма *каруннай* түрінде жазылғаны назар аудартады:

Алыс да болса ізлеп тап / *Каруннайға* кіруге

Талапты ерге нұр яуар / Жүрүп өмір сүруге (Петек, 2023: 117).

Лафке «дүкен, шағындау келген дүкен» (АбайТС 355). (АбайТС: Абай тілі сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1968. – 736 б). Орыс тіліндегі *лавка* сөзі 1961 жылғы жинақта «лапке» деп қазақы формада жазылған. 1909 жылғы жинақтан оны *лафке* яғни *ләпкесін* және *ләпкесі* деп оқуға болады. Араб жазулы мәтінде *а/ә* және *е* әріптері көбіне бір таңбамен (әлиф) беріледі, сол себепті оны жуан *лафка* деп оқуға болар еді. Бірақ *ләпкесі* дегендегі арабша «с (син)» дауыссызының жіңішке вариантында келуінен ол сөзді толық жіңішке дауысты қылып оқу керек:

Біліп кеп тұрған *ләфкесін* / Бұзып талқан етіпті.

Түк қалдырмай хәммесін / Үптепті де кетіпті.

Жайынша жатып, қарны тоқ / Ұйқысы қанып тұрды бай.

Сыр жалаңаш, түк те жоқ / *Лафкесі*, үйі айнадай (Абай, 1909: 89).

Майыр «майор». Қазіргі басылымдарда жиырма бесінші қара сөздегі орыс тілінен енген кірме атау *майор* сөзі *майыр* деп қазақ ауызекі тіліндегі үлгідей өзгертіліп берілген:

Тек *майырдың* күлгені керек деп көті ашылса да қам жемейді (25-сөз).

Ал 1907 жылғы түпнұсқа саналатын Мүрсейіт қолжазбасында ол термин орыс тіліндегі формасындай жазылған:

Тек *майордың* күлгені керек деп көті ачылса да қам жемейді (ҒК.33/10).

Мәліш. Орыстың *мелоч* «құсақ» сөзі Абайда қазақтың сингармонизм заңына сәйкес өзгерген әрі қазақы «мәліш» (*мәліш сауда* «құсақ сауда») тұлғасында жұмсалған. Ақын өлеңдеріне орыс сөздерін айтайын деген ойын анықтай, өрнектей түсетін жағдайда пайдаланады. Бұл *мәліш* те сондай мысал қатарына жатады:

Пайда деп, мал деп туар ендігі жас / Еңбекпен терін сатып түзден жимас.

Мәліш сауда сықылды күлкі сатып / Алса қоймас, араны тағы тоймас (Абай, 1961: 88).

Мүрсейіт қолжазбасынан бұл кірме элемент *меліч* деп те оқылған:

Файда деп, мал деп туар ендігі жас / Еңбекпен терін сатып түзден жимас.

Меліч сауда секілді күлкі сатып / Алса қоймас, араны тағы тоймас (Петек, 2023: 62).

Ал 1909 жылғы Петербор баспасындағы нұсқадан *мелеч* деп оқылған болатын. Соған қарағанда кейінірек баспаларда мәтінуашылар бұл сөзді қазақ даласындағы айтылып жүрген формасында әдейі өзгертіп берген сияқты.

Міліон «миллион». Қазіргі басылымдарда осы сан атауы орыс тіліндегідей нұсқада жазылады, ал қолжазбада оның жалғыз «л»-мен жазылғандығы анықталды:

Жер жүзінде екі мың *міліоннан* көп артұқ адам бар, екі *міліон* қазақ бар (ҒК.30/1).

Міліон һикмет менен йасалған машина фабрик адам баласының рахаты файдасы үчүн йасалса... (ҒК.62/7).

Оязной/оязнай «Оязды басқарушы әкім». Орыстың *уездный* туынды сөзі сол кезеңде халық тілі мен ресми жазбаларда *оязный* немесе *оязной* болып қолданылған. Абайда да *оязной* түрінде жұмсалды. Абайдағы *оязной* тұлғасында орыс тіліндегі «-ной» жұрнағы ілгерінді ықпал нәтижесінде «-ной» боп өзгергені назар аудартады:

Қисық болса закон бар / Судьяға беруге.

Ол да *оязной* емес қой / Алуға теңдік сенуге (Абай, 1961: 101).

Түпнұсқа Мүрсейіт қолжазбасында оның *оязнай* деп жазылғаны аңғарылады, сонымен бірге «судья» деген орысша сөз жіңішкелік белгісіз берілген:

Қисық болса закон бар / Судьяға беруге

Ол да *оязнай* емес қой / Алуға теңлік сенуге (қолжазбадан).

Партия «тартыс». Қазіргі тілдегі *партия* сөзінің мағынасы өзгерген, саяси термин ретінде қолданылады. Ал ақын тілінде ол «тартыс» деген негізгі мағынада пайдаланылған секілді:

Барымта мен *партия* / Бәрі мастық, жұрт құмар.

Сыпыра елірме, сұрқия / Көп пианшік нені ұғар?

Бұл кірме сөздің жоғарыдағы мағынасына қатысты ойды ғалым С.Исаев мақаласында арнайы атап өтеді: «Партия сөзі Абай шығармаларында айтыс, тартыс, жік мағыналарында қолданылғанын «Болды да партия Ел іші жарылды. Әуремін мен тия, Дауың мен шарыңды» деген мысалдар көрсете алады. Демек ХХ ғасырға дейін қазақ тілінде партия сөзі қазіргідей екінші мағынада емес, тек бір-ақ мағынада жік, жікшілдік, байлар тартысы дегенді білдірген» (Исаев, 2014: 504).

Пошал «кет, жөнел, жоғал» (АбайТС, 424). Орыс тіліндегі *пошёл* сөзін Абай *пошал* деп ауызекі тілдегі формасындай жұмсады. Кейінгі жинақтардың барлығында да осылай беріліп жүр. Орыс тіліндегі вариантына жақындатып өзгертілмеуі ол сөздің эмоционалдық-экспрессивтік бояуынан болса керек:

Еннатайына кәлкәусар / *Пошал* дереу күнәкар,

Аяғын ойлап айтқаны / Әні шаны құлаптар (Абай, 1961: 64).

Праматой «шынайылықпен, турашылдықпен».

Қазіргі жинақтарда орыс тілінің емлесі бойынша *прямотой* деп жазылып жүрген бұл кірме форма Абайда негізінен айтылуы бойынша жазылғанға ұқсайды:

Я өз бетіңмен тәуекел / Занимайса *прамотой*

Жеңіл көрме бек керек / Оған да ғылым оған да ой (Петек, 2023: 117).

Сакрат «Сократ, ежелгі грек ойшылы».

Абайда осы күнгі орысша жазылып жүрген кейбір кісі есімдері де қазақ айтылымына қарай жазылған, мәселен «Сократ» аты *Сакрат* деп тіркелген:

Сакратқа у ічкізген Йон Аркдіні отқа өртеген Ғисаны дарға асқан, пайғамбарны түйенің жемтігіне көмген кім (ҒК 55/10).

Бұл есім кейде *Сохрат* деп те жазылады: Бір күні *Сохрат* һакім бір аристодим деген ғалым шәкіртіне (ҒК72/11).

Қазіргі күні орыс тіліндегі форма бойынша *Аристотель* деп жазылып жүрген аттың қара сөздерде *Аристодим* деп келгені де Абайдың шетелдік кісі аттарын қолданудағы ерекшелігінің

бірі. Мысалы: «Бір күні Сократ һәкім бір *Аристодим* деген ғалым шәкіртине һұдай тебәреке уа тағалаға құлчылық қылмақ турасында айтқан сөзі» (ҒК.72/11).

Жаңа басылымдардың барлығында орысша дыбысталғандай *Зевксис* деп жазылып жүрген атау қолжазбада қазақ тілінің дыбысталу заңымен тіркелген.

Гомерге бейтчілігі себеблi, Софоклге трагеди себеблi, йағни біреунің сыфатына түшмеклік, *Зефуксізге* сүретчілігі себеблi таңырқаймын деп (ҒК 72/15).

Дегенмен түпнұсқадағыдай жазылғандары да біраз кездеседі, мәселен, Гомер, Софокл есімдері сол күйінде хатқа түскен: *Гомерге* бейтчілігі себеблi *Софоклге* трагеди себеблi (ҒК. 72/15).

Салдат. Бүкіл жинақтарда орыс тіліндегі жазылуы бойынша «солдат» деп беріліп жүрген сөз 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасында *салдат* деп жазылған:

Ноғай дегенше нохай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, салдат ноғай қашқын ноғай, бұхалшік ноғай деп...

Ноғайға қарасам салдатдыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды қазаға да шыдайды, молла медресе сақтап дін күтуге де шыдайды, еңбек қылып мал табудың да жөнүн солар біледі салтанат әсем де соларда (2-қара сөз) (Петек, 2020: 54).

Және де кейбір қазақлар ағайыны менен араздасқанда сенің осы хорлығыңа көнгенше баламды *салдатқа* беріп басыма шаш қойұп кетпесем бе? деуші еді (25-қара сөз) (Петек, 2020: 55).

Самародной «таза, қоспасыз, саф». Орыс тіліндегі *самородный* сөзі Абай өлеңдері жинақтарында орысша қалпында беріліп жүр. Ал 1909 жылғы алғашқы араб жазулы Петербор жинағында *самародной* деп жазылғанын байқадық:

Самародной сары алтын / Саудасыз берсең, алмайды / Саудыраған жезіне.

Саудырсыз сары қамқаны / Садаға кеткір сұрайды / Самарқанның бөзіне (Абай, 1909: 35).

Сомалау «бағалау, құнын есептеу, нарықтау». Орыс тіліндегі *сумма* сөзі Абай тілінде сол дәуірдің өзінде *сома* түрінде құбылып, оған «ла» етістік тудырушы жұрнақ жалғанып, бір жаңа етістік жасалған:

Әркімнің өз іздеген нәрсесі бар / *Сомалап* ақшасын содан алар

Біреу ұқпас бұл сөзді біреу ұғар / Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар (Абай, 1977: 64).

Қолжазбада кей жолдардың реті осы күнгіден ауысып жазылған:

Һәр кімнің өз іздеген нәрсесі бар / *Ақчасына сомалап* содан алар

Біреу ұғар бұл сөзді біреу ұқпас / Бағасын пайым қылмай аң таң қалар (қолжазбадан).

Ыстаршын. Орысша *старшина* термині қазақ даласында ертерек уақыттан бері «старшын» деп қолданылып келеді. Патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясатын жүзеге асырған әкімшілік жүйесі қызметшісінің атауы ретінде қолданылған бұл атау Абай шығармаларынан екі жерде *ыстаршын* (*астыршын* да болуы мүмкін) деген нұсқада кездестіреміз:

Орыс сияз қылдырса / Болыс елін қармайды.

Қу ыстаршын, аш билер / Аз жүрегін жалғайды (Абай, 1909: 16).

Ыстаршын, биді жиғыздым / «Береке қыл» деп, «бекін» деп,

«Ат жарамды, үй жақсы / Болсұн, бәрің күтін» деп (Абай, 1909: 19).

Сол кезеңде қазақ даласында *старшын* сөзі кең таралып *ыстаршын*, *астыршын* деген фонетикалық тұлғаларында жұмсалғаны аян. Мәселен, Абайдың жеті буындық өлеңінің үшінші жолы алты буынмен жазылған:

Орыс сияз қылдырса / Болыс елін қармайды.

Қу старшын, аш билер / Аз жүрегін жалғайды. Алайда 1909 жылғы алғашқы басылымында араб жазуымен *ыстаршын* деп жазылғанын көреміз, сонда «ы» дыбысымен қосылып жазылғанда өлең буын жағынан да ұйқасады.

XIX ғасырда белсенді жұмсалған *старшын* сөзі XX ғасыр басында көбіне *ауылшы* сөзімен ауыстырылғанға ұқсайды. Мәселен, Ә.Бөкейхан *ауылшы* терминін орыс тіліндегі «старшина» сөзінің баламасы ретінде қолданады: «...Сотты да ауылшыны да сөкті»; «Башқырлар ауылшыға жабылып сөйлеп жатыр; «Берікті алдына алып ауылшы да отыр, қолын қарнында қусырып күледі» (Бөкейхан, 2016: 273). Осы аудармасында Ә.Бөкейхан «старшина» сөзінің орнына «ауылшы» сөзін 14 рет қолданады.

Сөз басындағы с/ш-мен басталатын сөздердің алдына «ы» дауыстысын қосып айту керек деген мәселені Н. Төреқұлұлы көтереді: «Ауропа сөздері де араб-парыс сөздеріндей өзгеруге тиіс. Бұл да жалғыз қазақшаға қарай қойылған принцип емес, барлық тілдерде бар жалпы заң. Пырансоздың la station деген сөзін түрік истацион деп, орыс станция деп, қазақ ыстанса деп алып отыр. Осылай болған соң Ауропа сөздері де белгілі бір жобамен өзгертіліп алынуы тиіс» (Төреқұлов, 2006: 25).

Бздраваймыслящий «зерек, әр істі ақылмен ойлап шешетін адам». Орыс тілінің емле заңына сай *здравомыслящий* деп жазылып жүрген бұл сөз 1909 жылғы баспада сөз басына «ы» дыбысы қосылып, қазақы нұсқада жазылған:

Айтыңызшы болсаңыз

Бздравай мыслящий

Ақыл айтпай ма ағасы (Абай, 1909: 52).

Ал 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасында оның *ыздраваймыслашчы* деген түрде жазылғаны байқалды

Айтұңызчы болсаңыз / *Бздраваймыслашчы* / Ақыл айтпай ма ағасы (қолжазбадан).

Ысшот «есеп, шот». Абай өлеңдері жинақтарында ақын қолданған орыс сөздерінің бірқатары орыс тілінің орфографиялық ережесіне сәйкес өзгертіліп берілген. Кейінгі жинақтарда «қатесіз» беріліп жүрген орысша кірме сөздер, 1909 жылғы басылымда қазақ ауызекі тілінде жазылған. Сондай мысалдардың бірі осы *ысшот* сөзінің қолданысы. Орыс тілінде *счет* деген сөзді айнытпай сол қалпында жазу Абай дәуірінде мүмкін емес еді. Орыс тіліндегі сөздерді түпнұсқасынан айнытпай беру процесі кейінгі кездері белең алған болатын. Ал Абай дәуірінде орыс сөздері «қазақы» нұсқада айтылуы бойынша жазылған. 1909 жылғы жинақтан да соны көреміз. Мысалы:

Я байларға хызмет қыл / Ерінмей шауып желуге.

Алал жүріп, алал тұр / *Ысшотың* тура келуге (Абай, 1909: 52).

Оны 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасынан *ышшотың* деп оқуға болады:

Алал жүрүп алал тұр / *Ышшотың* тура келуге

Жанұңа жақса соңынан / Жалқауланба еруге (Петек, 2023: 117).

Қорытынды

Сонымен, қазақ әдеби тілінде Кеңес дәуірінен ертерек кезеңдерде кірген орыс тілінен енген кірмелер қазақ тілінің айтылым заңына сәйкес жазылады. Мұндай мысалдарға *ширкеу* (церковь), *кереует* (кровать), *рет* (ряд), *орыс* (русь), *шамадан* (чемодан), *сұрып* (сорт), *бодан* (подданный) секілді кірмелерді жатқызамыз. Абайдың қазіргі жинақтарында да біршама атаулар, мәселен, сол кездегі халықтың ауызекі тілінде айтылғандай (*кәтелешке, ләпке, закүниік, пошал, майыр, сомалау*) сингармонизм заңына бағындырылып беріліп жүр. Ал *счет, старшын, солдат, самородный, доктор* дегендер қазіргі жинақтарда әлі де өзгертілмей, сол күйінде жазылады. Бұлар Кеңес дәуірінде осы күйінде хатқа түссе де, Абайдың қолжазбаларын оқушылар жаңа жинақтарда әлі де сол күйінде шығарып келеді. Біз осы күнге дейін әбден қалыптасқан осындай атаулардың жазылуы жоғарыда көрсетілгеніндей, орыс тіліндегі формасындай емес, «қазақы» нұсқада *ысшот, ыстаршын, салдат, самародной, дұхтар* деген түрінде жазылғанын көрдік. Әсіресе кейбір дауыссыз дыбыстардың алдына «ы» дыбысының қосылып айтылуы тән екені анық, сол құбылыс Абай шығармаларының емлесінде көрінгені назар аудартады. Тек орысша кірмелер емес араб, парсы сөздері де протеза құбылысымен жазылады. Мәселен, *ләж, риза, рас* деген кірмелер ақынның қолжазбаларында тек «ылаж, ырза, ырас» деген варианттарында кездеседі.

Сонымен бірге, бұдан керісінше тілдік құбылыстарды көруге болады, мысалы, жаңа басылымдарда кейбір кірме сөздер бейімделіп келтірілген, ал қолжазбада олар түпнұсқа тілге жақын формада қолданылған. Дәлел ретінде айтар болсақ, қолжазбадағы *майор, закон, мелеч* деп орыс тіліндегідей жазылған тұлғалар жаңа басылымдарда қазақ тілінің айтылымына сәйкес *закун, майыр, мәліш* деп берілген. Бұдан шығар қорытынды, Кеңес кезеңінде Абай шығармаларын хатқа түсіргендер бүкіл сөзді орыс тіліндегідей тіркей бермеген, қазақ даласында ерте кездерден айтылып жүрген сөздерді сол күйінде, яғни «қазақы» нұсқада жазғанға ұқсайды. Ал кең таралмаған әрі Абайға тән кейбір терминдерді орыс тіліндегі үлгісіндей жазып, сол күйінші қалдырған болса керек.

Абайда қазақы үлгіде жазылған фонетикалық өзгешеліктердің ең көп мысалдары «о»-лардың «а» дыбысымен жазылуы және дауыссызбен басталатын кірменің алдына езулік дауысты дыбыстың қосылып жазылуы екені аңғарылады. Қолжазбадағы *салдат, абразавание, адвакат, винават, дазнание, ваеннай* деп оқылғаны осының анық дәлелі. Ал кірме атаулардың алдыңғы дауыссыз дыбысына дауыстылардың қосылып жазылуына байланысты *ырас, ылаж, ырас, ысиот, ыстаршын, ысдраваймыслящий, Афлатұн (Платон)*, т.б. мысалдарды келтіреміз. Осындағы кейбір атауларды қазіргі жинақтардағы өлеңдерде «ы» дыбысынсыз бере отырып, өлеңнің буын ұйқасының бұзылуына алып келеді. Қазіргі баспаларда буын саны жағынан сәйкессіздік *Орыс сияз қылдырса / Болыс елін қармайды. Қу старшын, аш билер / Аз жүрегін жалғайды* деген сегіз буынды шумақтың үшінші жолының *старшын* деп әдейі өзгертіліп, жеті буына түсіп қалуынан көрінеді.

Кісі аттарының жазылуында да қазіргі жинақтармен үйлесе бермейтін тұстар жоқ емес. Мақалада *Афлатұн, Сакрат, Сохрат, Аристодим, Зефүксіз* деп жазылған тарихи тұлғалардың емлесіне назар аударылды.

Екінші қара сөздегі ноғай (Абайша татарлар) халқына қатысты қазақ ауылдарындағы әңгімені жеткізгендегі *бакалшик* сөзінің түпнұсқа қолжазбада *бұһалшик* болып жазылғанына қатысты жаңа пікір ұсынылды.

Абайдың қолжазбаларын оқып талдағандай, ХХ ғасыр басындағы өзге ақын, қайраткер, жазушылардың тілін қолжазбадан оқып зерттесе, орыс тілінен енген сөздердің қазақ тілінің сингармонизм заңына сәйкес жазылғанын анықтауға болары сөзсіз. Бұл ең алдымен қолжазбалардың Кеңес дәуірінде кирилл әліпбиіне көшірілгенде, «орысшаны» қате жазуға болмайды деген ұстанымнан туған болса керек. Ал қазіргі кезде сол қолжазбалар қолымызға тиіп, оларды қайта оқығанда автордың еңбегіне қиянат жасамай, түпнұсқада қалай жазылған болса, қалың оқырманға сол қалпында өзгеріссіз ұсыну қажет деген ұстанымды басшылыққа алған дұрыс деп санаймыз. Жалпы түпнұсқа мәтінді оқуда, әр кезеңде жазылған еңбектер мен қолжазбаларды, жазба ескерткіштерді қайта хатқа түсіру немесе бастырып шығару кезінде осы ұстанымды орнықтырған орынды. Мұндай ұстаным – әр автордың өзіндік сөз қолдану, стиль ерекшеліктерін өз қалпында сақтап көрсету үшін де, сонымен қатар жалпы қазақ әдеби тілінің әр кезеңіне тән сипатын қаз-қалпында танып, оның даму барысын, өзгерістерін анықтау үшін де өте маңызды.

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP13268734 – Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің семантикасы және түп-негізі» деп аталатын жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Абай (1909). Абай Петербор баспасы. – Санкт-Петербург: Восточная печать. – 120 бет.
- Абай (1961). Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, – 696 бет.
- Абай (1977). Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым. – 309 б.
- Айғабылов А. (2004). Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Зият пресс баспасы. – 64 б.
- Бөкейхан Ә. (2016). Бөкейхан Әлихан шығармалары, толықт. екінші бас. 13-т. – Астана: Сарыарқа. – 602 б.
- Исаев С. (2014). Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай. – 640 бет.
- Мұсабаев Ғ. (2014). Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай. – 640 бет.
- Петек Е. (2020). Абай Құнанбайұлы – Ғақлия кітабы (грамматика – транскрипция – индекс – қолжазба). – Алматы: Ұлағат. – 294 б.
- Петек Е. (2023). Абай өлеңдерінің қолжазбалары. – Алматы: Ұлағат баспасы. – 408 б.
- Сыздықова Р. (1993). Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: Ана тілі. – 320 б.
- Сыздықова Р. (2014). Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ел-шежіре. – 384 бет.
- Төрекұлұлы Н. (2006). Жат сөздер туралы. – Астана. – 72 бет.

References

- Abai (1909). Abai Peterbor baspasy. – Sankt-Peterburg: Vostochnaya pechat. – 120 b. [Abay. St. Petersburg publishing house. St. Petersburg: Vostochnaya pechat, 1909. 120 p]. (in Kazakh)
- Abai (1961). Abai Kunanbaev shygarmalarynyn bir tomdyq tolyq zhinagy. – Almaty: Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasy, – 696 b. [Abay. A complete one-volume collection of works by Abay Kunanbayev. Almaty: Kazakh state publishing house, 1961. 696 p.]. (in Kazakh)

- Abai (1977). Abai (İbrahim) Kunanbaev shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. – Almaty: Gylym. – 309 b. [Abai. A complete two-volume collection of works by Abai. Almaty: Gylym, 1977. 309 p.]. (in Kazakh)
- Aigabylov A. (2004). Kazak tilinin leksikologiyasy. Oku kuraly. – Almaty: Ziyat press. – 64 b. [Aigabylov A. Lexicology of the Kazakh language. Almaty: Ziyat press, 2004. 64 p.]. (in Kazakh)
- Bokeikhan A. (2016). Bokeikhan Alihan shygarmalary, 13-t. – Astana: Saryarka. – 602 b. [Bokeikhan A. Bokeikhan Alikhan Works. Astana: Saryarka, 2016. 602 p.]. (in Kazakh)
- İsaev S. (2014). Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Abzal-Ai. – 640 b. [Isaev S. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Abzal-Ai, 2014. 640 p.]. (in Kazakh)
- Musabaev G. (2014). Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Abzal-Ai. – 640 b. [Musabayev G. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Abzal-Ai. 2014. 640 p.]. (in Kazakh)
- Petek E. (2020). Abai Kunanbaiuly – Gakliya kitabı. – Almaty: Ulagat. – 294 b. [Petek E. Abay Kunanbayuly-The Book of Gaklia. Almaty: Ulagat, 2020. 294 p.]. (in Kazakh)
- Petek E. (2023). Abai olenderinin kolzhazbalary. – Almaty: Ulagat baspasy. – 408 b. [Petek E. Manuscripts of Abai's poems. Almaty: Ulagat, 2023. 408 p.]. (in Kazakh)
- Syzdykova R. (1993). Kazaq adebi tilinin tarihy. – Almaty: Ana tili. – 320 b. [Syzdykova R. History of the Kazakh literary language. Almaty: Ana tili, 1993. 320 p.]. (in Kazakh)
- Syzdyqova R. (2014). Abai shygarmalarynyn tili. – Almaty: El-şejire. – 384 bet. [Syzdykova R. The language of Abai's works. Almaty: El-shezhire, 2014. 384 p.]. (in Kazakh)
- Torekululy N. (2006). Zhat sozder turaly. – Astana. – 72 b. [Turekululy N. About foreign words. Astana, 2006. 72 p.]. (in Kazakh)